

ԱՐՄԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

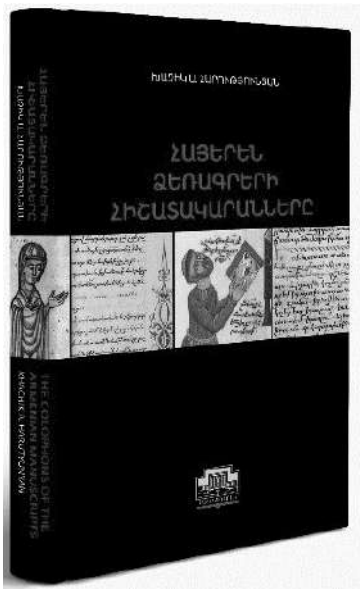
ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

ՀԱՅԵՐԵՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ՆՈՐ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

«... Տեսնելով, որ ժամանակի անողոք ճիրաններն լափում է եղծում են մեր թանկագին հայրենիքի՝ Արցախի ամենապատուական հնուփյունները և արձանագրությունները... տեսնելով, որ ցեղերն կրծում է անյայտացնում են անգին ձեռագիրների յիշատակարաններում եղած պատմական մարգարիտները, և խոնաւութիւնն ու անհոգութիւնը կլանում են պատմական ակունքները... պարտք համարեցի... աղքատօքն հետազօտել... ե գոնէ կազմել մի ուղեցոյց՝ ապագայ հմուտ մասնագէտների համար»¹:

ՄԱԿԱՐ ԵՊՍ. ԲԱՐԽՈՒԲԱՐՅԱՆՅ

Արդարև, մեծանուն հայորդիների՝ դեռևս ժ.թ. դարում ժողոված և «ապագա հմուտ մասնագետների համար» ամբարած վիթխարի աղբյուրագիտական նյութը դարձավ նախադեպ ու պատգամ՝ մինչ օրս իրականացվող հայագիտական արժեքավոր հետազոտությունների համար, որոնցից մեկն էլ մեր ներկա հրապարակման խնդրո առարկան է:

Քրիստոնյա Հայաստանի գրավոր-մշակութային հուշարձանների շարքում իրենց պատկառելի տեղն ունեն ձեռագիր և վիճագիր սկզբնաղբյուրները, որոնց հանրայնացմանն ուղղված յուրաքանչյուր նոր ուսումնասիրություն ինքնին ողջունելի է: Ավելին, արգի հայա-

¹ Մակար եպս. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր և գրացիք: Արցախ, հատորը կազմեց՝ Պ. Զօրանեան, Երևան, 1999, էջ 154:

գիտությունն առավել քան երբևէ առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձնում միջնադարյան վավերագրերի ընդօրինակման և գիտական ուսումնասիրության խնդրին, որի առհավատյան դեռևս նախորդ դարի կեսերից հրատարակվող «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ»² և «Իրվան հայ վիմագրություն»³ մատենաշարերն են, որոնք, իբրև սկզբնաղբյուրների մատուցման դասական շտեմարաններ, այսօր էլ համարվում են չգերազանցված:

Այդօրինակ աղբյուրներից հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների համալիր քննությունն է նվիրված Մաշտոցյան Մատենադարանի ավագ գիտաշխատող, բանասիրական գիտությունների թեկնածու Խաչիկ Հարությունյանի՝ վերջերս հրատարակած ուշագրավ աշխատությունը⁴: Հեղինակի դիպուկ բնորոշմամբ՝ հիշվելու և հիշատակված լինելու գաղափարն է հիշատակարան բառի հիմքում, իսկ որ հետաքրքիրն է՝ «... առանց ընթերցողների աղոթքներում հիշվելու ակնկալիքի չի գրվել հայերեն և ոչ մի հիշատակարան...»⁵: Փաստելի է, որ հիշման արժանանալու գրեթե նույն ավանդույթն է նաև վիմագրերի և ոչ վիմագիր ու ձեռագիր առարկաների արձանագրությունների բովանդակության հիմքում (եկեղեցական ու կենցաղային սպասք, գործվածք, փայտափորագիր առարկաներ, գորգեր, ձեռագրերի կրկնակազմեր և այլն), երբ բնագրերում վկայված այցելու-նվիրատուները, շինարար-վարպետները, մեկենասները, հոգևորական ու աշխարհական անձինք ձգտել են միայն մեկ ընդհանուր նպատակի, այն է՝ ընթերցողների աղոթքներում հիշվել և սրբերի (նաև՝ սուրբ խաչի) բարեխոսությամբ Տիրոջից արժանանալ հոգու փրկության մեծագույն շնորհին:

² Դեռևս Խորհրդային տարիներին «Նյութեր հայ ժողովրդի պատմության» մատենաշարով հրատարակվել է «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» շարքի 9 սովոր հատոր՝ աշխատասիրությամբ Ալոն Խաչիկյանի (Ժ.Գ. դ. հիշ., Երևան, 1950, Ժ.Գ. դ. հիշ., հ. Ա-Գ., Երևան, 1955, 1958, 1967), Արտաշես Մաթևոսյանի (Ե-ԺԲ. դր. հիշ., Երևան, 1988, Ժ.Գ. դ. հիշ., Երևան, 1984), Վազգեն Հակոբյանի և Աշոտ Հովհաննիսյանի (Ժ.Ե. դ. հիշ., հ. Ա-Գ., Երևան, 1974, 1978, 1984 [վերջինը միայն աշխ. Վ. Հակոբյանի]): Տեսական ընդմիջումից հետո վերջերս այս շարքը համալրվեց ևս երկու սովոր հատորներով՝ աշխատասիրությամբ լուսանոցի գիտնականներ Ալոն Խաչիկյանի, Արտաշես Մաթևոսյանի և մեր ավագ գործընկեր Արփենիկ Դազարոսյանի (Ժ.Գ. դ. հիշ., հ. Ա-Բ., Երևան, 2018, 2020): Զմոռանամ հիշատակել նաև մեծանուն հայագետ Գարեգին Հովսեփյանի «Յիշատակարանի ձեռագրաց»-ը (Անթիլիաս, 1951):

³ Անվանի հայագետներ Նիկողայոս Մառի և Հովսեփ Օրբելու մշակած վիմագրերի հրատարակության գիտական նոր սկզբունքների հիմամբ 1960-ականներից Սեդրակ Բարխուդարյանի և վիմագրագիտության մեր մյուս երախտավորների աշխատասիրությամբ ցայսօր հրատարակվել է 10 մեծադիր հատոր, որոնցում ամփոփված են շուրջ 7500 մեծ ու փոքր վիմական բնագրեր:

⁴ Խ. Հարությունյան, *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները*, իմբ. Գ. Տեր-Վարդանյան, Երևան, Մատենադարան, 2019, 432 էջ:

⁵ Նույն տեղում, էջ 173:

Աշխատությունն իր կառուցվածքով և բովանդակային հենքով⁶ հիրավի առաջնեկն է այս բնույթի ուսումնասիրությունների շարքում: Չնայած նրան, որ հայագիտությանը հայտնի են դեռևս 1980-ին հրատարակված՝ գրականագետ Հենրիկ Բախչինյանի⁷, իսկ ավելի ուշ՝ լեզվաբաններ Գևորգ Ջահուկյանի⁸, Լիանա Հովսեփյանի⁹, ձեռագրագետ Արտաշես Մաթևոսյանի¹⁰ գրեթե համանման աշխատությունները, որոնք ծանոթ են նաև Խ. Հարությունյանին, այդուհանդերձ, ինչպես հեղինակն է նշում, «ներկա ուսումնասիրությունը հայկական հիշատակարանագրության ավանդույթի բացահայտմանն ու արժևորմանն ուղղված ևս մեկ քայլ է»¹¹, որի հիմնական նպատակն է «...առավել ամբողջական և համակողմանի ներկայացնել գրավոր այս հուշարձանն իր հիմնական առանձնահատկություններով»¹²: Ասենք, որ հեղինակին դա լիովին հաջողվել է, քանզի հայերենի խորը իմացությամբ ու սահուն շարադրանքով աչքի ընկնող էջերում նա ամբողջացրել է մեր միջնադարյան ձեռագրերի հիշատակարանների և, առհասարակ, հիշատակարանագրության ավանդույթի համապատկերը՝ ստեղծելով այս ժանրի մի յուրօրինակ «համակարգ», ուր ընթերցողին են ներկայանում ոչ միայն հիշատակարան երևույթն իր ուսումնասիրության պատմությամբ ու ձևաբովանդակային հատկանիշներով, այլև՝ գործող անձանցով, ի դեմս գրչի, ծաղկողի, պատվիրատու-ստացողի, կազմարար-նորոգողի, ձեռագրաստեղծմանը մասնակցողների ու հիշատակվողների: Սա անցյալի հավաստի փաստաթուղթ է, տվյալ ժամանակաշրջանում ստեղծված մատյանի մի վավերագիր, որն

⁶ Ուսումնասիրությունը բաղկացած է առաջաբանից, 14 հիմնական գլխից և 5-րդ գլխին կից 9 + 3 ենթագլխից: Բուն շարադրանքին հաջորդում են հիշատակարանային ուղագրավ նմուշներ պարունակող պատկերաշարը (էջ 253-368), անգլերեն լեզվով ամփոփումը (էջ 369-375), վկայակոչված և օժանդակ գրականությունը (համապատասխանաբար 251 և 62 միավոր), այնուհետ՝ անձնանունների (էջ 404-426) և տեղանունների (էջ 427-430) ցանկերը:

⁷ **Հ. Բախչինյան**, Հայկական ձեռագրերի հիշատակարանները, Երևան, 1980:

⁸ **Գ. Ջահուկյան**, Բարբառային երևույթներ հայկական հիշատակարաններում, Երևան, 1997:

⁹ **Լ. Հովսեփյան**, ԺԳ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների լեզուն, Երևան, 1997:

¹⁰ **Ա. Մաթևոսյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները միջնադարյան հայ մշակույթի ուսումնասիրության սկզբնաղբյուր, Երևան, 1998:

¹¹ **Խ. Հարությունյան**, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, էջ 12:

¹² Նույն տեղում, էջ 13: Նկատենք, որ մեզանում հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների՝ առավելապես ձևաբովանդակային դրսևորումներին իրենց իսկ կազմած հատորների առաջաբաններում, անդրադարձել են հատկապես Գ. Հովսեփյանը (*Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ ԺԳ-ԺԹ.*), Լ. Խաչիկյանը (ԺԳ. դ. հիշ., էջ VII-XXV), Ա. Մաթևոսյանը (Ե-ԺԲ. դդ. հիշ., էջ Ե-ԻԵ.): Նշելի են նաև բանագետ Սարգիս Հարությունյանի «Ձեռագրերի հիշատակարաններ», (*Անեծքի և օրհնանքի ժանրը հայ բանահյուսության մեջ*, Երևան, 1975, էջ 86-101), աղբյուրագետ Ստեփան Մելիք-Բախչյանի «Հիշատակարաններ, մանր ժամանակագրություններ և արխիվային վավերագրեր» (տե՛ս Հայոց պատմության աղբյուրագիտություն. հնագույն ժամանակներից մինչև ԺԲ. դարի վերջը, Երևան, 1989, էջ 305-311) և ուրիշների համառոտ հրատարակումները:

արժևորվում է նաև ավելի լայն՝ ժամանակի ապրած մարդու կենցաղավարման, պատմական դեպքերի ու բնական աղետների նկարագրման և բազում այլ ուշագրավ իրադարձությունների վկայակոչման տեսանկյունից: Այս առումով պետք է նշել, որ շնայած հեղինակը փաստում է, թե պատմական անցքերի արձանագրումները հիշատակարանին հաղորդում են այդօրինակ «վավերագրի արժեք»¹³, այնուհանդերձ, դրանց հանգամանալից քննությունն իր խնդրից կարծես դուրս է համարել, մինչդեռ սրան մի ամբողջ բաժին կարելի էր նվիրել՝ ցույց տալով միջնադարի տարբեր շրջափուլերում մեր պատմության հաղթական ու ցավալիտորեն նաև անկումային էջերի արտացոլումը ձեռագրերի հիշատակարաններում¹⁴:

Ուսումնասիրությունն սկսելով դեռևս հիշատակարանների վերաբերյալ պատմագիրների երկերում պահպանված ուղղակի և անուղղակի վկայություններից՝ հեղինակն իբրև վաղագույն աղբյուր հիշատակում է Սյունյաց պատմագիր Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» աշխատությունը (Փարիզ, 1859), որտեղ կարելի է գտնել ինչպես հայերեն վիմագրերի, այնպես էլ ձեռագիր հիշատակարանների՝ մեզանում հայտնի առաջին ընդօրինակությունները: Իհարկե, աշխատանքն ավելի կշահեր, եթե որոշակիորեն ներկայացվեր պատմագրի՝ ձեռագրի հիշատակարաններից օգտվելու սկզբունքը, նախապատվությունները, բնագրին հարազատ մնալու ձգտումը (եթե համեմատության համար այդպիսիք պահպանվել են) և այլն, քանզի վիմագրերի օրինակով գիտենք, որ Ստեփանոս Օրբելյանի ընդօրինակությունները թեև աչքի են ընկնում մասնակի շտկումներով ու խմբագրական միջամտություններով¹⁵, բայց և այնպես շատ հաճախ նա ավելի ճշգրիտ է իր ընդօրինակություններում, քան ժԹ. դարի տեղագիրներից շատերը¹⁶:

Չափազանց կարևոր է նաև ժԹ. դարի կեսերից հայերեն ձեռագրերի հիշա-

¹³ Նույն տեղում, էջ 104: Այդօրինակ անդրադարձ կա նաև աշխատության 11-րդ գլխում՝ հիշատակարանների գրական-գեղարվեստական արժեքը ներկայացնելիս (էջ 288-289):

¹⁴ Այս առումով խիստ օգտակար են հիշատակարանների հատորների վերջում կցված առարկայական ցանկերը, որտեղ այբբենական դասավորությամբ տրված բառամիավորների ուսումնասիրությունն արդեն իսկ բավական է ընդհանուր պատկերացում կազմելու մեր ժողովրդի անցած տատապալից, բայց միաժամանակ նաև հաղթական ուղու մասին: Խնդրի առնչությամբ ուշագրավ են նաև ժԹ. դարի ձեռագրերի հիշատակարանների Ա. և Բ. հատորներում՝ Լ. Խաչիկյանի հեղինակած պատմագիտական բնույթի ընդարձակ առաջաբանները, տե՛ս ժԹ. դ. հիշ., հ. Ա., էջ VII-LV, հ. Բ., էջ VII-CXXXVI, տե՛ս նաև՝ *Colophons of Armenian Manuscripts, 1301-1480, A Source for Middle Eastern History*, Selected, Translated and Annotated by *Avedis Sanjian*, Cambridge, Massachusetts, 1969:

¹⁵ Գր. Գրիգորյան, *Հայկական վիմագրություն*, Երևան, 2000, էջ 19-20:

¹⁶ Մ. Բարխուդարյան, «Հայկական վիմագրություն», *Գիվան հայ վիմագրություն*, պրակ I, Անի ֆաղաֆ, կազմեց՝ Հ. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ XVII (առաջաբանը):

տակարանների համակարգված հավաքչական աշխատանքներին անդրադարձը: Հիշատակարանն իր աղբյուրագիտական նշանակության գիտակցմամբ դարձել էր ճանապարհորդ-տեղագիրների նկարագրական բնույթի աշխատությունների անբաժանելի մասը, երբ որևէ վանքի, եկեղեցու կամ բնակավայրի ընդհանուր բնութագիրն անպայմանորեն ուղեկցվում էր այդ կենտրոնի գրապահոցում հանգրվանած ձեռագրերի հիմնականում համառոտ նկարագրություններիով, երբեմն էլ՝ հիշատակարանների ամբողջական կամ մասնակի վկայակոչմամբ: Այս ամենն ավելի լայն ու պարբերական բնույթ ստացավ նաև ձեռագրացուցակների կազմման ընթացքում (ԺԹ. դարավերջ), որի նախապատմությունը հեղինակը հիմնավորված և անհրաժեշտ աղբյուրների հղումներով ներկայացրել է (էջ 20-27):

ԺԹ. դարավերջի և Ի. դարի առաջին քառասնամյակի հայ ձեռագիր գրքի ժողովող-ուսումնասիրողների և ձեռագրացուցակներ կազմողների շարքում կցանկանայինք հավելել նաև Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի բազմաշխատ միաբան, 1906-1913 թթ. և 1917-1921 թթ. Մայր Աթոռի մատենադարանապետ, նշանավոր հայագետ Մեսրոպ Մագիստրոս արքեպիսկոպոս Տէր-Մովսիսյանի անունը, մարդ, որն իր բուն գործունեությանը զուգահեռ ծրագրել էր կազմելու նաև հայերեն ձեռագրերի ընդհանուր ցուցակը, տիտանական մի գործ, որն անավարտ վիճակում այսօր էլ պահվում է Մաշտոցյան Մատենադարանի անտիպ ձեռագրացուցակների հավաքածուում¹⁷: «Արարատ» պարբերականում հրատարակված մեծանուն հոգևորականի հոդվածները հավաստի «տեղեկատու» են ոչ միայն Ս. Էջմիածնի մատենադարան մուծված ձեռագրերի թվաքանակի, գրչության ժամանակի ու բովանդակային առանձնահատկությունների տեսանկյունից, այլև դրանք հնարավորություն են ընձեռում ծանոթանալու Մեսրոպ Մագիստրոսի իրականացրած ձեռագրերի նկարագրությանը¹⁸, այդ թվում նաև՝ հիշատակարանների ընդօրինակման եղանակին¹⁹:

¹⁷ ՄՄ անտիպ ձեռագրացուցակների հավաքածու, Հ^մ 133: Անտիպ մնացած այդ գործը տարիներ առաջ անհրաժեշտ ծանոթագրություններով և օժանդակ աղբյուրներով նկարագրել է Մատենադարանի գլխավոր ավանդապահ, պ. գ. դ. Գևորգ Տեր-Վարդանյանը, տե՛ս Գ. Տեր-Վարդանյան, *Մեսրոպ Մագիստրոս արքեպիսկոպոս Տէր-Մովսիսյան. Կենսագործունեությունը*, «Ընդհանուր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց», մատենագիտություն, Երևան, 1999, էջ 67-142:

¹⁸ Միևնույն «Ընդհանուր ցուցակ»-ի հիմամբ 1981-ին Գ. Տեր-Վարդանյանի աշխատասիրությամբ Վենետիկում հրատարակվել է Մեսրոպ Մագիստրոսի կազմած նշանավոր բարեբար Մկրտիչ Սանասարյանի՝ Կարինի Սանասարյան վարժարանին նվիրաբերած հայերեն ձեռագրերի ցուցակը՝ 121 ձեռագրի նկարագրությամբ – տե՛ս *Ցուցակ ձեռագրաց Մկրտիչ Սանասարեանի*, կազմեց՝ Մեսրոպ Մագիստրոս Տէր-Մովսիսյան, խմբագրեց և ցանկերը պատրաստեց՝ Գ. Տեր-Վարդանյան, Վենետիկ, 1981:

¹⁹ Մեսրոպ Մագիստրոսի՝ «Արարատ»-ում 1892-1922 թթ. հրատարակված 53 հրապարակումները վերջեսու ամբողջացվել են մեկ ընդհանուր, սովաբաժանվալ հատորում, որտեղ

Հարկ ենք համարում հատուկ շեշտել գրախոսվող աշխատության մի կարևոր առանձնահատկություն ևս. խոսքը մասնագետներին և ընթերցող լայն շրջանակներին նյութի՝ հասանելի լինելու մասին է, որը հեղինակը հաջողությամբ իրականացրել է հիշատակարաններում առկա կաղապարային դրսևորումների, լեզվական առանձնահատկությունների, սուրբգրային վկայակոչումների և գրավոր նմանօրինակ հուշարձանների՝ կարելի է ասել առաջին անգամ իրականացված համալիր քննության միջոցով: Արդյունքում, ներկայացվածը ձեռք է բերել ավելի լայն հնչեղություն՝ ուղղորդված լինելով ոչ միայն նեղ, այլև հայագիտության տարբեր բնագավառներով զբաղվող մասնագետներին: Ավելին, աշխատությունն ինքնին, որպես հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների մանրագնին հետազոտություն, առանց չափազանցություն հրաշալի բուհական ձեռնարկ կարող է ծառայել համապատասխան ֆակուլտետների ուսանողների համար:

Նկատենք նաև այն, որ ձեռագրաստեղծման ու հիշատակարանագրության առանձնահատկությունները մեկնելիս՝ *և*. Հարությունյանն իր եզրահանգումներն ու առաջարկները հիմնավորում է հիշատակարաններից քաղված ամբողջական և մասնակի մեջբերումներով, ինչը, բնականաբար, նյութն առավել պատկերավոր ու մատչելի է դարձրել, իսկ հետազոտողի գործը դյուրացնելու նպատակով, աշխատության վերջին՝ «Մատենագիտություն հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների հրատարակությունների» խորագրով 14-րդ գլխում ի մի է բերել իրեն հայտնի հիշատակարանների ժողովածուների (նաև՝ անտիպ), գրախոսությունների և ուսումնասիրությունների անչափ օգտակար ցանկը (113 միավոր, որից 28-ը՝ օտարալեզու):

Ողջունելով այս արժեքավոր աշխատության մուտքը հայագիտության ասպարեզ՝ շնորհավորում ենք նրա հեղինակին և խմբագրին, նաև՝ բոլորիս, որ հնարավորություն ունեցանք հայ միջնադարյան աղբյուրագիտության անգնահատելի՝ հիշատակարան երևույթի մասին իմանալու ավելին, քան գիտեինք:

առանձին՝ «Մատենադարանի և քանգարանի հարցեր» բաժնում ներկայացվել են նրա՝ այդ տեսակ 6 հոդվածները – տե՛ս Մեսրոպ առբ. Տեր-Մովսիսեան (Մեսրոպ Մագիստրոս), *Յօդուածների ժողովածու*, հրատարակութեան պատրաստեց՝ Գ. Տէր-Վարդանեան, Ս. Էջմիածին, 2010, էջ 359-387: